

N. SZABÓ JÓZSEF

A Magyar Kommunista Párt és a tudományos elit a 1944 ősztől 1945 őszéig

Az önpusztító politikai rendszerektől eltekintve rendszerváltozás esetén a különböző értelmiségi szakmai csoportok közül talán a legjobb helyzetben a tudományos elit van. A politikai erők többsége számára a tudományos elit mindenkor a nemzeti felemelkedés és a modernizáció meghatározó csoportja. Olyan tudás birtokosa, melyet egyetlen hatalmi elit sem nélkülözhet, hosszú távon mással és más csoporttal súlyos megrázkódtatások nélkül nem pótolhat.

A tudósok „konvertibilitása” a rendszerváltozás idején azért is zökkenő-mentesebb a többi csoportnál, mert elitbe kerülésük és bent maradásuk legkevésbé rendszer specifikus okokkal, hanem speciális, tudományos teljesítményekkel függ össze. A tudományos kiválóság nemcsak presztízst jelent, hanem relatív függetlenséget is biztosít. Az elitbe tartozást és a részbeni függetlenséget nemcsak a társadalom, hanem a mindenkori hatalom is elfogadja. A tudományos elit bármennyire független és intézményei autonómok is, különböző okok miatt csak a legtisztább pluralista demokráciában biztosíthatja függetlenségét. Mivel a két világháború közötti Magyarország nem volt egy modell-értékűnek tekinthető polgári demokrácia, ezért a tudományos elit és a hatalom között voltak direkt kapcsolódási pontok. Ez nemcsak abból ered, hogy a tudományos elit egy része az uralkodó osztályból származott, hanem azért is, mert a hatalom kultúrpolitikai célkitűzései és tudománypolitikai lépései hatással voltak a tudósokra. Befolyást nem csupán a nemzetközileg is magas színvonalú klebelsbergi kultúrpolitika gyakorolt, hanem a jobboldali, sőt a faszálódást felvállaló művelődés-politika is. Bár az utóbbi befolyása minimális volt.

A Horthy-rendszer nemcsak a tudósok erkölcsi megbecsüléséről gondoskodott, hanem arra is ügyelt, hogy az elit társadalmi helyzetének megfelelő szinten éljen. A hatalom ugyanakkor preferenciákat fogalmazott meg, melyeket az egyetemek és más állami tudományos intézmények sem tudtak visszautasítani. Az autonómia sok mindentől megvédte a felsőoktatást és az Akadémiát, de a redisztribúció itt is érvényesítette hatását. A hatalmi elithez közelállóak jobb pozícióba kerültek, mint a másként gondolkodók. Baloldaliak – nemcsak kommunisták – nem lehettek a formális egyete-

mi-tudományos élet részeseivé, ezért számos kiváló képességű kutató politikai okok, valamint az egész korszakban hol gyengébben, hol erősebben, de érvényesülő antiszemitizmus miatt emigrációba kényszerült. Ebben a korszakban hagyta el az országot több, későbbi világhíresség. Sok tehetséges ember a hivatalos tudományosságon kívül rekedt, mert a tudománypolitika sem a tudományukat, sem a személyiségüket nem támogatta. A tudománypolitikai preferenciák miatt a magyar tudományos életben – a fejlett országokhoz és az új tudományos tendenciákhoz viszonyítva – korszerűtlen elemek is megtalálhatók voltak. A világszínvonalat jelentő, iskolát teremtő tudósok mellett a nagy többség – nemzetközi összehasonlításban – közepes színvonalon állt. Ugyanakkor szakmai-tudományos szempontból szélsőségesen alacsony színvonalon álló oktató alig volt a magyar felsőoktatásban.

A politikai szélsőjobb reprezentációja alacsony volt a tudományos elitben. A professzorok többsége a politikától független, konzervatív gondolkodású oktató volt. A politikai függetlenség ellenére több professzor a politikai élet részeseivé vált, mert a kétkamarás parlament felsőházában az egyetemek képvisellel rendelkeztek. Felsőházi tagságra – az esetek többségében – az intézmény tudományosan nagy presztízsű professzorát és nem a hatalom potenciális kiszolgálóját küldte. Voltak olyan tudósok is, akik kormányzati szerepet vállaltak, de a hatalomban résztvevők többsége szakmai-tudományos kvalitása alapján kapott megbízást. A szakelem miatt a politikába „beemelt” tudósok mellett természetesen előfordultak közepes vagy gyenge kvalitású egyének is, akik a hatalomnak tett szolgáltatásaiknak köszönhették „tudományos” karrierjüket.

Ez a sokszínű tudományos elit a Horthy-rendszer bukása után nagy kihívás elé került. Kihívás éri a politikai rendszerváltozás és a tudományos élet modernizálása miatt, továbbá a két világháború között mellőzött kutatók részéről is, akik jogot formáltak arra, hogy ők is a tudományos elitbe kerüljenek.

A pártok közül megkülönböztetett figyelemmel a Magyar Kommunista Párt (MKP) foglalkozott a tudományos és művészeti elitel. Az elitnek az értelmiségre gyakorolt hatása fontosságát a kommunista pártvezetés már 1945. január 25-én, az Értelmiségi Szabad Szervezetek küldötteinek értekezletén hangsúlyozta. Március 9-én az értelmiségről tartott megbeszélésen is többen elismerték az elit fontosságát. Zentai Béla javasolta, hogy a párt foglalkozzon a mintegy 1000 fős értelmiségi elitel. Weil Emil is fontosnak tartotta megnyerésüket. A Központi Vezetőséget (KV) képviselő Kovács István ezt két szempontból is nagyon fontosnak tartotta. Egyrészt az újjáépítésben való részvétel miatt, amelynek elősegítése érdekében meg kell állapodni, kik a legfontosabb emberek az ország munkájában. Az elit megnyerését másodsorban az értelmiségi tömegre gyakorolt hatás miatt tartotta nagyon fontosnak.¹

Az MKP a nagy presztízzsel rendelkező elit megnyerésén keresztül megnyerhetőnek tartotta az értelmiség szélesebb rétegeit. A Központi Titkárság 1945. április 14-i ülésén megbízta Révai Józsefet, Horváth Mártont és Kállai Gyulát, hogy szervezzenek megbeszélést a párt Központi Vezetősége és 15-20, haladó szellemű kivá-

¹ JAKAB MIKLÓS: Társadalmi változások és a magyar értelmiség 1944–1948. Budapest, 1989. Kossuth Könyvkiadó, 70.

lóság között.² A szellemi eliten belül a kommunisták különösen fontosnak tartották tudósok megnyerését. A pártvezetés arra törekedett, hogy a tudomány vegyen részt a termelés pozícióinak erősítésében.³ Az MKP-nak sürgető szüksége volt az alkotó értelmiség munkájára, mert az újjáépítés napról napra olyan problémákat vetett fel, amelyeket az ő bevonásuk nélkül megoldhatatlannak tartott.⁴

A kommunisták a szellemi elit aktivizálása és megnyerése érdekében támogatáson kívül „kompromisszumra” is hajlandók voltak. Horváth Márton „A magyar értelmiség” című cikkében 1945. május 20-án kifejtette, hogy az értelmiségi elitnek, a tudósoknak, a művészeknek és az íróknak fokozottan kell biztosítani munkájuk elvégzéséhez nélkülözhetetlen életkörülményeket. Sőt, azt is kijelentette, hogy az ilyen segítséget nem szabad messzemenő politikai feltételekhez kötni.⁵ A tudósok és a tudomány súlyos helyzetét ismerve a kommunisták megígérték, hogy megteremtik a tudományos munka anyagi feltételeit.⁶ Az MKP az alkotó értelmiség politikai „botlásait” megértőbben kezelte, a csoport megnyerése érdekében még elvi engedményeket is hajlandó volt tenni, csakhogy az intelligencia „legjobbait” átmentsék a jövő számára.⁷

Tudománypolitikai és értelmiségpolitikai szempontból egyaránt, az MKP a szellemi elit megnyerésére nagy gondot fordított. E célkitűzést szolgálta a párt-propaganda is. A kommunista sajtó arra törekedett, hogy a szellemi kiválóságok közül azokat állítsa az értelmiségpolitika középpontjába, akiknek a két világháború közötti Magyarországon tudományos rangjuk volt, és nemzetközi tudományos tekintéllyel is rendelkeztek. Jó politikai érzékre vall, hogy elsők között szólaltatták meg Szekfű Gyulát a Horthy-korszak vezető történészét és ideológusát, valamint a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertet.⁸ Az elitnek az értelmiség széles tömegére gyakorolt befolyása mellett az MKP az elitől gazdasági és politikai lépései legitimálását remélte.

A választási harc idején az MKP nagy gondot fordított az elit szerepeltetésére. A tudományos és művészeti élet kiválóságainak az állásfoglalását a párt megpróbálta politikája igazolásához felhasználni. A kommunista értelmiségpolitika módszere volt, hogy a sajtóban nemcsak baloldali, hanem konzervatív tudósokat is megszólaltattak. A Szabad Nép szeptember 2-i számában a munkáspárti „egységről és előretörésről”, valamint az értelmiség és a munkásosztály viszonyáról nemcsak Rusznyák István és Mátrai László nyilatkozott elismerően, hanem Moór Gyula is.⁹ Nagyon fontos volt a Magyar Kommunista Párt számára, hogy az elit egyes képviselői az újjáépítésre és az átalakulásra pozitívan reagáljanak. A Szabad Nép 1945. szeptember 5-i száma két hírességet azért állított az értelmiség elé példaképül, mert saját területükön részt vettek az újjáépítésben és felismerték a munkásosztály és a tudomány egymásraultaltságát.

² KÁLLAI GYULA: Szabadságunk születése. Budapest, 1973. Gondolat, 251.

³ Szabad Nép, 1945. május 12.

⁴ Szabad Nép, 1945. május 12.

⁵ Szabad Nép, 1945. június 12.

⁶ A magyar értelmiség történetéhez II. 1945–1948. 1975. 105. (Dokumentumok, Szociológiai Füzetek 8.)

⁷ Szabad Nép, 1945. július 8., augusztus 12.

⁸ Szabad Nép, 1945. szeptember 2.

⁹ Szabad Nép, 1945. szeptember 26.

Ugyancsak a párt hivatalos lapjának szeptember 26-i száma három akadémikus professzor véleményét közölte az MKP hároméves tervének tervezetéről.

A polgári erőket támogató értelmiség befolyásolása szempontjából az egyetemi tanárok nyilatkozata a kommunisták számára taktikailag sikeres kezdeményezésnek mondható. Arra is ügyeltek, hogy minden terület képviselve legyen. Elmondták véleményüket a humán, a természettudományi és a műszaki tudományok legkiválóbbjai. Szekfü Gyula szerint a tervben a polgári demokrácia igen sok követelménye benne van és nem ellenkezik a demokráciával, legfeljebb annak liberális felfogásával, amivel azonban lehetetlen újjáépítést kezdeni. Szent-Györgyi Albertnek az volt a véleménye, hogy a kommunisták tervét minden demokratikus gondolkodású ember elfogadhatja. A kételkedő, a várakozó állásponton lévő értelmiség befolyásolása szempontjából pozitívan nyilatkozott Egerváry Jenő. A műegyetemi professzor szerint a szellemi dolgozók érdekében és a sajtóban legtöbbször az MKP emelte fel a szavát.¹⁰

Az MKP számára az elit legitimálása meghatározó fontosságú lehetett, mert a párt sajtója mindig beszámolt arról, hogy ha a kommunista párt választási gyűlésén szellemi kiválóságok vettek részt. A főváros VIII. kerületi értelmiségi gyűlésen a közönség soraiban helyet foglalt többek között Erdey Grúz Tibor, Zsirai Miklós és Buzágh Aladár.¹¹ A személyes találkozót is fontosnak tartotta az MKP. Jelentős volt az a találkozó, melyet a Pázmány Péter Tudományegyetem, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Pedagógus Szakszervezet egyetemi tagozata rendezésében tartottak.¹² Az elit irányában kifejtett kommunista politika sikerét jelzi, ami a választások előtt taktikailag is eredményes politizálásra utal, hogy a pécsi egyetem hét, a szegedi egyetem két professzora az MKP tagja lett. Pécsről Lissák Kálmán (Élettani Intézet), Boros Béla (Szemészeti Klinika), Ernst Jenő (Orvosi Fizika), Bálint Péter (Belgyógyász Klinika), Kardos Tibor (Irodalom Intézet), Szabó Pál (Dunántúli Tudományos Intézet), Szegedről Jancsó Miklós és Staub F. Brúnó.¹³

1945 nyarától a koalíció többi pártja is arra törekedett, hogy az elitet megnyerje, de ez mint kiemelt értelmiségpolitikai cél egyetlen pártban sem fogalmazódott meg. Tudomány- és művészetpolitikai kérdésekben ezek a pártok is kifejtették véleményüket, de önálló elit-politikájuk nem volt.

Reformelképzelések az MTA átalakítására

A tudományos élet fejlesztését illetően az elit már 1945 tavaszán differenciálódott. A háború előtti tudományos helyzetet negatívan megítélő tudósok úgy látták, hogy a felszabadulással bekövetkezett társadalmi-politikai átalakulással eddig soha nem látott távlatok nyílnak a tudományos fejlődésnek. Abban bíztak, hogy a tudomány vezető szerepet fog játszani a demokratikus Magyarországon. Szent-Györgyi Albert például

¹⁰ Szabad Nép, 1945. szeptember 5.

¹¹ Szabad Nép, 1945. szeptember 12.

¹² Szabad Nép, 1945. október 6.

¹³ A tudományos élet reformját lásd N. SZABÓ JÓZSEF: Víták a tudományos élet és az MTA modernizálásáról (1945–1946). című cikkében ismerteti. Kutatás-fejlesztés, 1988. 2. sz.

úgy vélte, hogy hazánk újjáépítésének legfontosabb és leglényegesebb tényezője a mindeddig csak kis százalékban kihasznált agyvelőállomány.¹⁴

Az MTA politikailag nem kompromittálódott és újonnan megválasztott vezetőinek programjában is megfogalmazódott a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás igénye és az Akadémia megújítása. A háború előtti tudótestület koncepcióját megfogalmazó Kornis Gyula az Akadémiát demokratikus intézménynek tartotta, annak modernizálását a régi keretek között, alapvető strukturális változások nélkül is megoldhatónak vélte. A megtisztuláshoz elégségesnek találta a háborús bűnösök eltávolítását és mintegy ötven új tag bevonását.¹⁵

Az átalakítást sürgető elit a modernizáció központú kérdésének a természet- és műszaki tudományok súlyának növelését tartotta a legfontosabb feladatnak. Az elsősorban természettudósok érdekeit megfogalmazó Szent-Györgyi Albert szerint az akadémiának az új feladatok elé került tudomány alapvető igényeinek megfelelően kell megújodnia. Az MTA modernizálódását a Szent-Györgyi csoport a tagrevízióval kívánta egybekötni, amit az Akadémia a legridegebben visszautasított.¹⁶

Az MTA hagyományos funkciójához és struktúrájához ragaszkodó, a modernizálást régi keretek között megoldhatónak tartó csoport, valamint a radikális változást igénylők között a konfliktus nem oldódott meg. A demokratikus Magyarország első akadémiái nagygyűlésén, 1945. május 28-30-án a megválasztott tisztségviselők és az akadémiái tagok a modernizálódás és a demokratikus átalakulás követelményeinek megfeleltek. Az új akadémikusok beválasztása egyfajta egyensúlyra való törekvést tükröz, mert a természet- és társadalomtudósok fele-fele arányban kerültek be a testületbe. Az új tagok szakmai megoszlásából arra lehet következtetni, hogy a két világháború között mellőzött természettudományok pozíciói sokat javultak, de az osztályok száma ezúttal is változatlan maradt.¹⁷

A tudományos élet modernizálását követelők úgy ítélték meg, hogy a természet- és műszaki tudományok fejlődésének több problémája nem megfelelő akadémiai képviseletükből, a Magyar Tudományos Akadémia funkcióinak nem megfelelő értelmezéséből és a tudományos kutatás nem kielégítő támogatásából következik. Az Akadémia radikális átalakítását sürgető elit Szent-Györgyi Albert vezetésével tovább küzdött az MTA reformjáért. A megújodást sürgető csoport szerint a magyar tudomány problémái a régi keretek között nem oldhatók meg, ezért a konfliktust is vállalták a hagyományokhoz ragaszkodókkal. 1945. július 30-án Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán vezetésével meg- alakult a Magyar Természettudományi Akadémia.¹⁸

A Magyar Természettudományi Akadémiát létrehozó természettudományi elit képviselői azoknak az erőeknek a segítségére számítottak, akik a gazdasági-társadalmi

¹⁴ A problémával Tilkovszky Lóránt is foglalkozik. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1925–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó, 549.

¹⁵ Kis Újság, 1945. május 6., Tilkovszky Lóránt: i. m. 350.

¹⁶ Tilkovszky Lóránt: i. m. 350.; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1975. Budapest, 1975. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 549.

¹⁷ Tilkovszky Lóránt: i. m. 352.

¹⁸ Szabad Nép, 1945. augusztus 1. Dr. Laki Kálmán levele Vas Zoltánhoz 1948. február 2. Pi. Arch. 274-24/17. A dolgozat nem tartja feladatának a Természettudományi Akadémia és az MTA belső vitájának részletes feltárását. A problémát Tilkovszky Lóránt idézett tanulmányában – 352–353. – elvégezte.

fejlődés feltételének tartották a tudományos-műszaki haladást. A Természettudományi Akadémia felállításával azt akarták elérni, hogy a természettudományokat kimentse a kátyúból és a testület pezsgő szellemi életével kierőszakolja a haladó változást az MTA-ban.¹⁹

A természettudományi elit modernizációs kísérletei, az MTA tervezett reformjai olyan problémákat vetett fel, amelyekre a politikai pártok az esetek többségében nem rendelkeztek kidolgozott koncepcióval, de nem is érezték illetékesnek magukat a beavatkozásra. A tudományos élet átalakítását kezdeményezők a megújhodást akaró MTA-tagokból, a háború előtti hivatalos tudományokból kívül rekedt vagy emigrációban lévő tudósok köréből kerültek ki. Mivel a modernizálás a pártok programjában általános szinten megfogalmazódott, ezért képviselőik és sajtójuk egyetértett és támogatta a megújhodási kísérleteket. Az átalakulást követelő szakmai csoportok a tudomány autonómiáját és szabadságát is figyelembe véve kívánták végrehajtani a változásokat. A tudományos élet modernizálásának ugyanakkor politikai jellege is volt, mert a reformért síkra szállók többnyire azokkal a csoportokkal kerültek összekötésbe, akik tudományos pozícióikat a régi rendszerben szerezték.

Az igazolások körüli polémia

Az 1945-ös rendszerváltás egyik nagy dilemmája a múltban kompromittálódott, illetve az előző hatalommal összefonódott elit megítélése volt. Nemcsak az okozott gondot, hogy milyen szempontok alapján történjen meg a felelősségre vonás, hanem az is, hogy kik legyenek az ítélezők. Az évszázadok óta autonóm egyetemek problémáikat – az esetek többségében – saját keretük között oldották meg. A háború után Magyarországon azonban kérdés volt, hogy a múlt feltárása csak az elit belső ügye legyen, vagy abban kívülről esetleg a politika részéről is részt vegyenek. Mivel a felülvizsgálatra a csoportnak az előző rendszerhez, illetve a fasizmushoz való viszonya miatt került sor, ezért a probléma kezelése nem volt függetleníthető a hatalomtól. Az elitnek a demokráciába való átvétele, illetve integrálása a csoport igazolásával kezdődött.

Az igazolások alapvető célkitűzésével nemcsak a demokratikus pártok, hanem az átalakulást akaró tudósok is egyetértettek. Szent-Györgyi Albert a Szabad Népek 1945. április 1-jén adott nyilatkozatában egyértelműen megfogalmazta, hogy a kultúra őrhelyeiről el kell távolítani a fasizmus képviselőit és „a szellemet béklyó nélküli szabad szárnyalásra kell bocsátani”. Az igazolások módja körül azonban vita bontakozott ki, aminek különös jelleget az adott, hogy a bukott Szálasi rendszer után volt Magyarország, amelyben durván megsértették az egyetemek függetlenségét.

Az igazolásokat az oktatók közül sokan az autonómia megsértésének tartották. Az egyetemek és a Teleki Géza vezetése alatt álló Vallási és Közoktatási Minisztérium (VKM) az önkormányzat keretén belül szerették volna befolyásolni az igazolásokat.²⁰

¹⁹ LADÁNYI ANDOR: A középiskolai tanárképzés. Nevelésügyünk húsz éve 1945–1964. Budapest, 1965. Tankönyvkiadó, 460–461.

²⁰ A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Budapest, 1975. 103–104.

A kérdés kényes volta, valamint az egyetemeken perspektivikusan kialakítandó befolyás miatt egyetlen párt sem kérdőjelezte meg közvetlenül az autonómiát. A problémát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) pártjai a Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB) harmadik ülésén, 1945. április 18-án vitatták meg.

Az elnöklő Szakasits Árpád szerint nem szabad hozzányúlni az autonómiához, indítványozta azonban egy albizottság kiküldését, amely érvényesíti a nemzeti bizottság szempontjait is. Az ugyancsak szociáldemokrata Ries István viszont az autonómia felfüggesztését javasolta egy évre, amíg az igazolások lezajlanak. A parasztpárti Farkas Ferenc szerint nem az autonómiát kell korlátozni, hanem az igazoló bizottságot kell odaküldeni. A bizottságban azonban ne a politikai, hanem a tudományos szempontok legyenek a mérvadóak. A kommunista pártot képviselő Széll Jenő megítélése szerint a professzorok közül csak keveset távolítana el az igazoló bizottság. Végül a Budapesti Nemzeti Bizottság úgy döntött, albizottságot küld ki, amelynek tagjai Supka Géza, Ries István, Széll Jenő, Némethy Jenő és Kovács Imre, valamint Beér János tiszti főügyész. Ez az albizottság dolgozta ki azokat a módosításokat, amelyekkel az autonómia érvényben tartása mellett is érvényesülnek a BNB szempontjai az egyetemi igazolásoknál.²¹

Mivel az MNFF pártjai az igazolásoknak ezzel a formájával egyetértettek, a problémát többé nem is vitatták. A Magyar Kommunista Párt lapja viszont helyt adott az autonómiával kapcsolatos aggályokat megfogalmazó véleménynek is. A Szabad Nép május 17-i száma közölte Ádám Lajos sebészprofesszor nyilatkozatát. Az autonómia „arra való – mondotta, – hogy a tudományos meggyőződés függetlenségét és szabad függetlenségét biztosítsa. Ez a hivatás egybevág a demokrácia általános célkitűzésével, de nem lehet az autonómiát úgy értelmezni, hogy az a fasiszták és a reakciós elemek védelmét szolgálja.”

Az autonómia létjogosultságával kapcsolatban több kétely fogalmazódott meg Kemény Gábornak az oktatási reformról készült tervezetében. A kommunista oktatáspolitikus úgy látta, hogy a múltban a szabad kutatások érdekében kívánták az egyetemek az autonómiát. Ha azonban a demokratikus fejlődés erkölcsi kényszere alatt nemcsak a professzorok, hanem negyedszázad tanításának szellemét és lényegét is vizsgálat alá vesszük, az egyetemi autonómia nyílt kérdés marad.²² Kemény még nem mondta ki az autonómia megszüntetésének szükségességét, de adott formájában megkérdőjelezte annak jogosságát.

A kommunisták eltérő autonómia értelmezése nem vezetett konfliktushoz a pártok között, mert a konkrét igazolási gyakorlatban az MKP nem volt radikálisabb, mint a többi párt.

Az igazolások először a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdődtek meg. 1945. március 7-én az egyetemi tanács a Budapesti Nemzeti Bizottság kezdeményezésére 7 professzort állásvesztésre ítélt.²³ Az állásvesztésre ítélték között volt: Balás Károly, Boros József, Brandstein Béla, Burger Károly, Darányi Gyula, Magyar Zoltán

²¹ KEMÉNY GÁBOR: Demokratikus iskolareform. Embernevelés, 1945. szeptember-október. 1–2. sz. 14.

²² Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története 1945–1970. Budapest, 20.

²³ Népszava, 1945. március 13.

és Orsós Ferenc. Közülük Balás Károly viszonylag széles körű kutatásokat végzett a népesedési és jövedelemelosztási kérdések, a tőke és kamatelmélet, a szociálpolitika és a pénzügytan területén.²⁴ Politikailag jobboldali nézeteket vallott, 1939-ben a Magyar Élet Pártja programjával országgyűlési képviselővé választották. Darányi Gyulának a szerológia és az immunitás területén elért eredményei jobboldali politikai múltja mellett eltörpülnek.

Az orvoskar igazoló bizottsága nem igazolta és kényszernyugdíjazásra ítélte Bakay Lajos és Matolay György sebészeket. Vezető állásra alkalmatlannak mondta ki és áthelyezésre ítélte Balogh Sándor bakteriológus professzort és Heiniss Elemért, a gyermekgyógyászat tanárát. Állásától megfosztotta Balogh Ernő akadémikust, a kórbonctan tanárát, valamint Tátrallyai Wein Zoltánt, az orr-fül és gégeészet professzorát.

A bizottság ugyanakkor igazolta Beznák Aladár (Élettani Intézet), Balogh Károly (Fogászati Klinika), Ratkóczy Nándor (Röntgen Intézet), Ádám Lajos (Sebészeti Klinika), Lipták Pál (Gyógyszerészeti Intézet) professzorokat.²⁵ A két állásvesztésre ítelt orvosprofesszorral kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Bakay Lajos a nyelőcsőszűkületek plasztikai megoldásával, a csonttuberkulózis gyógyításával és a vegetatív idegrendszer sebészetevei kapcsolatos kutatásaival komoly eredményeket ért el. Politikai tevékenysége az volt, hogy 1939-től a Fe1sőháznak és az Orvosi Kamarának is tagja volt. A politikailag inaktív Balogh Ernő akadémikus jelentős eredményeket ért el a patológiában és nemzetközileg elismert rákkutató volt. Magas színvonalon művelte szakmáját Tátrallyai Wein Zoltán is. Matolay és Bakay professzor az egyetemi igazoló bizottság döntése ellen fellebbezett.²⁶

Májusban a szegedi és debreceni egyetemen is megkezdődtek az igazolások.²⁷ Az igazolási eljárás előtt azonban a politikai rendőrség szélsőjobboldali nézetei miatt letartóztatta Fazekas Sándort, a debreceni egyetem orvostudományi karának magántanárát.²⁸ Ugyancsak Debrecenben április végén letartóztatták antiszemitizmus vádjával Kovács Ferenc professzort, a Nőgyógyászati Klinika igazgatóját.²⁹ A Szálasi-érában tanúsított magatartása miatt a VKM állásából felfüggesztette Csilléry András egyetemi tanárt,³⁰ de két professzortársával, Hüttl Tivadarral és Borsos-Nachtnebel Ödönnel együtt nem vonhatták felelősségre, mert nem tértek vissza Magyarországra.³¹ Közülük Hüttl Tivadarnak komoly érdemei voltak a debreceni sebészeti klinika megszervezésében. Kutatásai is jelentősek voltak a sebgyógyulás, a sebgyógyulás és az epekő területén. 1939-től volt felsőházi tag, de politikai megbízatása szakmai eredményeinek elismeréséből ered.

Az egyetemi igazoló bizottság igazolta, de a politikai rendőrség nem fogadta el Went István és Kettesy Aladár egyetemi tanárok igazolását, mert indoklásuk szerint

²⁴ Szabad Nép, 1945. május 8.

²⁵ Szabad Nép, 1945. szeptember 13.

²⁶ Magyar Közlöny, 1945. 31–32. sz.

²⁷ Szabadság, 1945. május 29.

²⁸ Tiszántúli Népszava, 1945. április 29.

²⁹ Tiszántúli Népszava, 1945. április 29.

³⁰ Tiszántúli Népszava, 1945. augusztus 8.

³¹ Tiszántúli Népszava, 1945. augusztus 1.

a két professzorral kapcsolatban tudomásukra jutottak terhelő adatok.³² A valóság az, hogy mindketten a tudományos kutatásnak és a gyógyításnak szentelték életüket. Went István nemzetközileg is jegyzett eredményeket ért el az ellenanyagok unitarizmusára és a lipoidok immunológiai szerepére vonatkozó kutatásokban. Sikeresek voltak a vérkeringéssel kapcsolatos kutatásai is. Kettesy Aladárnak a szemészet területén elért eredményeit szintén jegyezte a nemzetközi tudományos élet.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő bizottság 319 személyt igazolt, egy tanárt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat pedig feddésre ítélte.³³ Kornis Gyulát az igazoló bizottság nyugdíjazta, de a professzor fellebbezésére a Népbíróság az elsőfokú határozatot megsemmisítette és Kornist a közszolgálatban való meghagyása mellett megfeddte.³⁴ Baráth Tibor egyetemi tanárt és Csánki Dénest, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját, állásából felfüggesztették.³⁵ A humán tudományok képviselői között az igazoló bizottságok viszonylag kevés esetben mondták ki a legsúlyosabb ítéletet.

A pártok többször a sajtón keresztül nyilvánították ki véleményüket és ezáltal próbálták az igazolásokat befolyásolni. A különböző világnézetű és politikai felfogású pártok között a szellemi elit bizonyos képviselőinek megítélésében lényeges eltérés nem volt, mert a felsőoktatás demokratizálásával alapvetően minden koalíciós párt egyetértett. Sajtójuk több esetben hozzájárult a demokratizáláshoz, de túlzó vélemények is elhangzottak. Ilyen volt például a Független Kisgazdapárt hivatalos lapjának, a Kis Újságnak április 25-i száma, amelyben Fettich Nándor igazolásáról volt szó. A cikk elismerte ugyan a Nemzeti Múzeum főigazgatójának tudományos felkészültségét, nemzetközi hírnevét, de eltávolítását kérte állásából, mert megítélése szerint 1941-től a náciizmus, 1944-ben a nyilasok kiszolgálója volt. Jogosan követelte ugyanakkor a kisgazdapárti lap Hóman Bálint és Baráth Tibor megbüntetését és a fasiszmus idején kompromittálódott tanárok eltávolítását a germanisztikai tanszékről.³⁶

Sokszor nem kellően differenciált támadások és vádak is érték a szellemtudományok képviselőit. A kommunista Molnár Erik Mályusz Elemért fasiszta történelemhamisítónak bélyegezte, mert „a népi-nemzeti fogalmának” a magyar történetírásba való átvételével olyan nemzetfogalmat propagált, amely harci eszközzé vált Németország számára Magyarországgal szemben.³⁷ A szociáldemokrata sajtó a budapesti tudományegyetem két professzora, Dékány István és Mályusz Elemér ellen indított támadást. Dékány ellen az volt a vád, hogy a Szálasi-érában előadást tartott a Bosnyák-féle „Zsidókutató Intézetben”. Mályuszt pedig az „Egyedül vagyunk” című lap szerkesztésével vádolták.³⁸ Mályuszt a Független Kisgazdapárt lapja is kritizálta. A legsúlyosabb vádak a Kis Újság részéről azonban Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt érték. A lap szerint Hajnal tíz éve náci szellemben adta elő a középkori

³² Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története ... 20.

³³ Szabad Nép, 1945. október 11.

³⁴ Magyar Közlöny, 1945. 31. sz.

³⁵ Kis Újság, 1945. április 25.

³⁶ Tiszántúli Népszava, 1945. március 22.

³⁷ Népszava, 1945. április 21.

³⁸ Kis Újság, 1945. április 25.

egyetemes történelmet, Domanovszky pedig, hogy pártfogója volt két hírhedt nyilas történésznek: Baráth Tibornak és Mályusz Elemérnek.³⁹

A Nemzeti Parasztpárt 1945. április 28-án a Szabad Szóban reagált a Hajnal István és Domanovszky Sándor ellen kibontakozott sajtókampányra. Erdei Ferenc szerint is szükség van a tudomány német és fasiszta szellemű képviselőitől való megtisztításra, de súlyos és durva hiba történt Domanovszky és Hajnal munkásságának a megítélésében. A NPP vezető politikusa cikkében megvédte Domanovszky és Hajnal professzorok tudományos tevékenységét és visszautasította a vádakát.⁴⁰ Másnap a Népszava reagált Erdei Hajnal Istvánt és Domanovszky Sándort védelmébe vevő írására.

A szociáldemokrata lap is negatívan ítélte meg Hajnal István munkásságát. A Népszava a történész egy, Marxról 1942-ben elmondott szemináriumi előadását róta fel, melyben Marxról azt mondta, hogy elmékedése a felületen mozog, és hogy állandóan gazdasági fogalmakkal dolgozik. Támadta azért is, mert Marx Comte-ot és Spencert nem olvasva kritizálta őket és még azért a kijelentéséért, hogy a marxizmust „csak a német zsidóság tette magáévá”. Az SZDP hivatalos lapja a fenti hibákat nem tartotta égbekiáltónak, de mégis azon az állásponton volt, hogy az új ifjúság szellemének művelésére talán mégsem Hajnal professzor a legalkalmasabb.⁴¹

A minősítésekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Mályusz Elemér bizonyos hibái ellenére az egyik legkiválóbb magyar középkortörténész. Nem fogadható el a Hajnal István ellen emelt vád sem, mert Hajnal István munkásságában főleg az összehasonlító írástörténet problémáival, a technikai fejlődés társadalmi összefüggéseivel, a szociológia és a történettudomány kapcsolatával, valamint a magyar politikátörténet egyes kérdéseivel foglalkozott. Domanovszky Sándor, a nemzetközileg elismert agrár- és művelődéstörténész mindig gondosan adatszerű szakirodalmi munkássága során főleg a magyar történelem középkori forrásaival foglalkozott. Felsőházi tagságra is szaktudományos munkássága alapján jelölte 1939-ben a budapesti tudományegyetem. Dékány István megítélésénél tudni kell, hogy nem volt fasiszta, hanem eklektikus gondolkodó, aki a spekulatív „társadalomfilozófiái” kategóriákon alapuló rendszert szerkesztve művelte a polgári szociológiának a német „szellemtudományos” ihletésű irányát.

Július 12-én a Jog és Államtudományi Karon (JAK) is elkezdődtek az igazolások. A bizottság igazoltnak jelentette ki Szladics Károly, Navratil Ákos és Moór Gyula akadémikusokat. Angyal Pál ügyében nem hozott döntést, mert az idős professzor már régen nyugdíjban volt. A nemzetközi jog tanárának, Gajzágó Lászlónak és a kereskedelmi jog professzorának, Kunz Ödönnek ügyében további bizonyítást rendelt el. Tomcsányi Móriczot, a közigazgatás tanárát a bizottság kényszernyugdíjazásra ítélte, mivel mint felsőházi tag semmit sem tett az alkotmányértő törvény ellen.⁴² A népellenesség fogalmának nem egzakt meghatározásával magyarázható, hogy egyes

³⁹ Szabad Szó, 1945. április 28.

⁴⁰ Népszava, 1945. április 29.

⁴¹ Népszava, 1945. július 14.

⁴² Tiszántúli Népszava, 1945. május 12.

professzorok – a JAK-on például Gajzágó, Kunz és Tomcsányi – igazolásával a bizottságnak fenntartása volt, illetve negatív döntést hozott, holott az elítéltek, mint a tudományos elit képviselői részesültek politikai elismerésben és ebben a minőségben kötöttek kompromisszumot a hatalommal.

Az egyetemi igazolásokkal kapcsolatos eljárások során tévedések is történtek. Nem tisztázott vádak alapján őrizetbe vették Debrecenben Hankiss János professzort, a Francia Intézet vezetőjét. A francia kultúra és tudomány kiváló ismerőjével szemben az volt a vád, hogy szabadegyetemi igazgatósága idején a hitleri Németországgal keresett kapcsolatot, fasiszta folyóiratokat járatott és tagja volt a Sztójay-kormánynak.⁴³ Valójában Hankiss János széleskörű tevékenységet fejtett ki a magyar és a nemzetközi irodalomtudomány kapcsolatai kiépítése érdekében. Az első, Budapesten 1931-ben megtartott Nemzetközi Irodalmi Kongresszus szervezője, az 1935-ös amszterdami és az 1939-es lyoni igazgatója. Politikai tisztséget vállalt, de nem a fasiszta Sztójay-kabinetben, hanem az angolszászokkal kapcsolatot kereső Kállay Miklós kormányában.

A Műszaki Egyetemen az igazoló bizottságok nehezen kezdték el munkájukat. Külső nyomásra az egyetem kitelepitésében bűnösnek mondták ki, és állásvesztés terhe mellett a népbíróság elé kívánták utalni Algyai Hubert Pál, Szily Kálmán és Misángyi Vilmos professzorokat. Algyai Hubert Pál felkészült oktató volt, a hídépítés területén szaktekintélynek számított. Szily Kálmán pedig a mechanikának volt tudós professzora. Ugyancsak elismert szakember volt Misányi Vilmos a mechanika területén. Mint rektor a nyilas kormány utasítására a Műegyetemet valóban Nyugatra akarta telepíteni. Elhatározása a tanári kar ellenállásánál bukott meg.⁴⁴

A műegyetemi igazolásoknál kiéleződtek az ellentétek a professzorok között. Az egyetem egyes diákcsoportjai rokonszenvtüntetést, sőt verekedést is rendeztek nem igazolt tanáraik mellett. A műegyetemi igazolásokkal kapcsolatos eseményekre csak a munkáspártok sajtója reagált. A Szabad Nép július 6-án „Rendet a Műegyetemen” című cikkében elítélte a történeteket. A műegyetemisták megmozdulását a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szervezete is elmarasztalta.⁴⁵ A Népszava szintén elítélte a jobboldali diákcsoportok tevékenységét. A szociáldemokrata lap követelte, hogy az egyetemeket tisztítsák meg a provokátoroktól és a reakciótól.⁴⁶

Április közepén a Zeneművészeti Főiskolán is elkezdődött az igazolás. A zeneakadémiai igazolásokkal azonban csak a kiscgazdapárti sajtó foglalkozott és kérlelhetetlen radikalizmust sürgetett.⁴⁷ Nagy vihart kavartak a Zathureczky Ede főigazgatóval kapcsolatos hírek, igazolásával kapcsolatban ugyanis különböző vélemények láttak napvilágot. Kiderült azonban az, hogy Zathureczky professzor részt vett a Szent-Györgyi féle ellenállási csoport munkájában, ezért felmentették. A bizottság döntését az a szándék is vezérelte, hogy Zathureczky Ede munkájával részt vesz Magyarország zenei életének újjáélesztésében.⁴⁸

⁴³ NÉMETH JÓZSEF: A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948). Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 56.

⁴⁴ Szabad Nép, 1945. július 6.

⁴⁵ Népszava, 1945. július 6., 10.

⁴⁶ Kis Újság, 1945. április 19.

⁴⁷ Szabad Nép, 1945. május 20.

⁴⁸ Népszava, 1945. július 7.

Az Operaház példájára a Zeneművészeti Főiskolán is bizalmi testületet választottak. A bizalmi testület elnöke Gabriel Ferenc, alelnöke Benczés Ede lett. Tagok voltak: Arany Sándor, Gaál Endre, Kókay Rezső, Tury Peregrin és Vásárhelyi Zoltán. A bizalmi testület egy időben öttagú bizottságot is választott a főiskola új szervezeti szabályzatának előkészítésére. A bizottsági tagok lettek Kókay Rezső, Veress Sándor, Gaál Endre, Harmat Artúr és Waldbauer Imre. A Zeneművészeti Főiskola főigazgatója is bekapcsolódott a munkába. A főiskola tanárai között mozgalom indult az egységes, egyetemszerű csúcsszervezetbe való tömörülés érdekében.⁴⁹ A Testnevelési Főiskolán viszont a szociáldemokraták sürgettek radikális változásokat. A Népszava szerint a Főiskola tanárainak 80 %-át le kellene váltani.⁵⁰

Az igazolások során a legtöbb karon vagy főiskolán csak a legexponáltabb tanárok eltávolítására került sor. A személyi változások lényegesen nem módosították az egyetemek politikai arculatát. Kivételt jelentett a budapesti orvosi kar, ahol a tanárok többsége kicserélődött.⁵¹ A baloldalnak gyakorlatilag 1945-ben sem lett bázisa az egyetemeken. Például a Műegyetem oktatói közül Fenyő István és Benedek Pál tartozott csak az MKP-hoz. A hallgatók közül is csak tizennégyen kérték felvételüket a Magyar Kommunista Párt szervezetébe.⁵²

Mivel a baloldal egyetemi pozíciói gyengék voltak, ezért a radikális gondolkodású diákok több egyetemen megpróbálták az igazolásokat befolyásolni. Alig egy héttel az egyetemi oktatás megkezdése után, a Közgazdasági Karon diáktüntetés volt báró Kaas Albert szovjetellenes tanár ellen,⁵³ az Építészmérnöki Karon pedig Romsauer Lajos óráján.⁵⁴ A debreceni tudományegyetemen a hallgatók pedig azt követelték, hogy az intézmény elnevezéséből töröljék Tisza István nevét, az egyetemi munkás üzemi bizottságokat ismerjék el és az igazolásokat gyorsan folytassák le.⁵⁵ Az igazolások után pedig azért tüntettek a debreceni diákok, mert az egyetemi igazoló bizottság igazolta Szabó Dezsőt. Azzal vádolták Szabó Dezső professzort, hogy nem képes a kor szellemében vezetni az egyetem történelmi intézetét. Hasonló álláspontot képviselt Szabó Dezsővel kapcsolatban a Tiszántúli Népszava is. Szegeden is fellépett az ifjúság egyes tanárok ellen, elhatározták például Petz Ádám előadásainak bojkottálását.⁵⁶

A jobboldali nézeteket valló, szakmailag sem élvonalbeli oktatókkal szembeni fellépés a diákság részéről jogos volt. A diákok által politikai szempontból kritizált oktatók közül azonban Romsauer Lajos tudományosan színvonalas tanár volt. Az ábrázoló geometria tárgyköréből több jegyzetet és tankönyvet is írt. Szabó Dezsőnek a középkorkutatás területén elért eredményei szintén országosan jegyzettek voltak.

⁴⁹ Népszava, 1945. június 6.

⁵⁰ LADÁNYI ANDOR: A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete. Az 1948. évi egyetemi reform. Magyar Pedagógia, 1970. 2. sz. 171.

⁵¹ RÓDER IMRÉNÉ: Adatok a műegyetemi ifjúsági mozgalom 1945–1947 közötti szakaszához. Tudományos Szocializmus Füzetek 12., MM., 1971. 59. [RÓDER]

⁵² Szabad Nép, 1945. május 17.

⁵³ RÓDER, 61.

⁵⁴ Tiszántúli Népszava, 1945. április 28.

⁵⁵ Tiszántúli Népszava, 1945. szeptember 4.

⁵⁶ Szabad Nép, 1945. július 5.

Mindketten mérsékelten konzervatív nézeteket vallottak. Felsőoktatásunk tanárai a háború után igyekeztek alkalmazkodni az új viszonyokhoz anélkül, hogy gondolkodásukat, magatartásukat önkritikusan felülvizsgálták volna.

A tudományos elit és a politika viszonyáról megállapíthatjuk, hogy a pártok 1945-ben nem vonatkoztathattak el a kiépülő pluralista demokrácia és a tudomány viszonyától, a tudósok véleményétől, annak ellenére, hogy állásfoglalásaikat többször nem az elvi szempontoknak, hanem a hatalmi érdekeknek rendelik alá. Reagálásukra ezért a pártérdekek és az elvi szempontok egyeztetése volt jellemző.

A tudományos elit és a rendszerváltás sajátossága volt 1945-ben az is, hogy az új rendszer demokráciát kívánt megvalósítani, aminek természetes követelménye volt a fasiszta maradványok felszámolása. A demokrácia ugyanakkor olyan berendezkedés, amelyet egyetemes értékek és normák határoznak meg, amelyekben bizonyos kereteket a rendszer lényegéből következően nem lehetett átlépni. Amennyiben ez mégis bekövetkezett az a demokrácia kezdeti, embrionális állapotából, a pluralizmus és a tudomány nem megfelelő értelmezéséből, valamint a tudósok múltjának nem kellő ismereteiből magyarázható. Az elkövetett hibák felismerése után a probléma megoldása csak a csoport differenciált kezelése lehetett.